

SAVAŞIN GÖLGESİNDE KAYIP TÜRKLERİN İZİNDE: OSMANLI IRAK'INDA DEMOGRAFİK SATRANÇ

ON THE TRAIL OF LOST TURKS IN THE SHADOW OF
WAR: DEMOGRAPHIC CHESS IN OTTOMAN IRAQ

Ramazan SONAT*

Makale Bilgisi

Başvuru: 11.05.2020

Kabul: 27.03.2021

Article Info

Received: May 11, 2020

Accepted: March 27, 2021

Özet

Bu çalışma, Birinci Dünya Savaşı sırasında Osmanlı sınırları içerisinde gerçekleşen demografik hareketliliğin kurumsal bazda yürütücüsü konumunda bulunan ve tartışmaların odağında yer alan Aşâir ve Muhâcirin Müdüriyet-i Umûmiyesinin mevcut görevinin dışında bazı bölgelerde meskûn Türklere yönelik özel bir programının olup olmadığını araştırmayı amaçlamaktadır. Bu kapsamda çalışma temel olarak devlet aygıtını elinde bulunduran İttihat ve Terakki'nin savaşın gidişatına bağlı olarak Aşâir ve Muhâcirin Müdüriyet-i Umûmiyesi vasıtası ile bazı noktalarda yer alan Türklerin ileride farklı bir gücün himayesi altına girebileceği endişesini benimseyip benimsemediği sorusuna cevap aramaktadır. Bu minvalde Arap coğrafyasını temsilen özel olarak Irak coğrafyasına odaklanılarak Aşâir ve Muhâcirin Müdüriyet-i Umûmiyesinin ilgili alanda meskûn Türklerin varlığının hatırlanması/kanıtlanması ve ilgili alana belirli bir plan doğrultusunda Türk muhaciri sevki gerçekleştirip gerçekleştirmediği tespit edilmek istenmiştir. Ayrıca Aşâir ve Muhâcirin Müdüriyet-i Umûmiyesinin haricinde devlet aygıtını sembolize eden farklı birimler arasında Türklüğün devamlılığını Irak coğrafyasında tesis etme noktasında yazışma yapıp yapılmadığı belirlenmeye çalışılarak meseleye farklı bir boyut kazandırılması arzulanmıştır.

Anahtar Kelimeler: Birinci Dünya Savaşı, Aşâir ve Muhâcirin Müdüriyet-i Umûmiyesi, Irak, İttihat ve Terakki, Türk.

Abstract

This study aims to investigate whether there was a special program for Turks living in some regions other than the current position of the General Directorate of

* Dr. Öğr. Üyesi., Osmaniye Korkut Ata Üniversitesi, Ramazansonat@hotmail.com.

Tribes and Immigrants, who were the institutional executors of the demographic mobility that took place within the Ottoman borders during the First World War and which was the focus of the discussions. In this context, the work seeks to answer the question of whether the Committee of Union and Progress, which hold the state apparatus, adopted the concern that the Turks, who are at some points through the General Directorate of Tribes and Immigrants might come under the protection of a different power in the future. With this in mind, in order to represent the Arab geography, the Iraqi geography was specifically focused on remembering/proving the existence of the resident Turks in the relevant area of the General Directorate of Tribes and Immigrants, and to determine whether the Turkish emigrants had made their way to the related area in accordance with a specific plan. In addition, it was desired to add a different dimension to the matter by trying to determine whether correspondence was made between the different units that symbolize the state apparatus except the General Directorate of Tribes and Immigrants to establish the continuity of Turkishness in the Iraqi geography.

Keywords: *First World War, General Directorate of Tribes and Immigrants, Iraq, Committee of Union and Progress, Turk.*

Giriş

Osmanlı Devleti, imparatorluğun en uzun yüzyılı olarak tanımlanan XIX. yüzyıldan¹ itibaren ciddi bir nüfus hareketliliğine şahit olmuştur. Bu nüfus hareketliliğinin bir kısmı, devlet aygıtının ülke genelinde güç kaybetmesi neticesinde aşiretlere ve şakilere bağlı olarak ortaya çıkan kamu düzeni problemlerinin etkisi ile iç göç hareketi şeklinde gerçekleşmiştir. Nüfus hareketliliğinin diğer kısmı ise devletin kaybettiği topraklarda kalan Türk ve Müslüman kitlenin ülke içerisine dahil oluşu şeklinde tezahür etmiştir. Nitekim devlet, ağırlıklı olarak bu iki durum nedeniyle gerçekleşen göç hadiselerini iskân konsepti altında sistematize edebilmek için belirli bir süreçten sonra birtakım kurumsal teşebbüsler ortaya koymaktan geri durmamıştır².

Nüfus hareketliliğini sistematize etmek maksadıyla kurumsal bazda başlatılan çalışmalar 1890'lı yıllarda yoğunluk kazanmıştır. Bu tarihten sonra Osmanlı sınırları içerisine çok fazla muhacir gelmeye başlaması ve bilhassa Arapların meskûn olduğu vilayetlerde devlet aygıtının etkisizleşmesi ile ortaya çıkan zorunlu yer değiştirme uygulamaları kurumsal bazda yürütülen çalışmaların bir an evvel sonuçlanması gerektiği gerçeğini

¹İlber Ortaylı, *İmparatorluğun En Uzun Yüzyılı*, Timaş Yayınları, İstanbul 2016.

²Volkan Marttin, *Aşâir ve Muhâcirin Müdüriyet-i Umûmiyyesi Teşkilât Tarihi (1914-1922)*, (Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Basılmamış Doktora Tezi), Ankara 2012, s. 1-9; Ufuk Erdem, "Aşâir ve Muhâcirin Müdüriyet-i Umûmiyyesi (1913-1922)", *Zeitschrift für die Welt der Türken*, Vol., 9, No., 1, (2017), s. 58-59.

ortaya çıkarmıştır. Netice itibariyle bu gelişmeler ışığında henüz Birinci Dünya Savaşı ortaya çıkmadan önce hem muhacirlerin hem de isyancı aşiret yapılanmalarının iskânı ile ilgilenmesi için Dahiliye Nezareti bünyesinde bir Aşâir ve Muhâcirîn Müdüriyet-i Umûmiyesi³ kurulmuştur⁴.

Muhacirleri ve aşiretleri iskân etmeye yönelik olarak tesis edilen bu kurumun, Birinci Dünya Savaşı sırasında devletin daha önce kaybettiği topraklarda yer alan fakat çeşitli sebepler ile Osmanlı sınırlarına dahil olmayan Türklere yönelik girişimleri aydınlatılabilmiş bir konu değildir. Yine kurumun, savaşın gidişatına bağlı olarak devletin olası yeni bir toprak kaybı neticesinde hangi noktada bulunan Türklerin ileride azınlık durumuna düşebileceği ve bunların haklarının ne şekilde korunabileceğine yönelik tespitleri henüz tam manasıyla ortaya konulamamıştır. Bu çalışma ilgili sorunsaldan hareketle savaş sırasında devleti idare eden İttihatçı kadronun/anlayışın Aşâir ve Muhâcirîn Müdüriyet-i Umûmiyesi vasıtası ile hangi bölgelerde meskûn olan Türklerin ileride farklı bir gücün himayesi altına girebileceği endişesine sahip olduğunu ortaya çıkarmayı amaç edinmektedir. Bu kapsamda İttihatçı kadronun/anlayışın iddia edildiği gibi savaş sırasındaki demografik hareketliliği etkileyecek seviyede Türkçü bir damara sahip olup olmadığı⁵ tespit edilmek istenmiştir. Bunun için Irak coğrafyası özelinde Arap vilayetlerindeki demografik hareketlilik incelenerek bu noktalarda yer alan Türklerin varlığının kanıtlanması/hatırlanması noktasında Aşâir ve Muhâcirîn Müdüriyet-i Umûmiyesinin özel bir çalışmasının olup olmadığı arşiv belgeleri aracılığı ile belirlenmeye çalışılmıştır. Böylece savaş sırasında belli bölgelerde gerçekleşen demografik hareketliliğin devletin ileriye yönelik planlamalarının ürünü olduğu tezi tartışılmaya açılmıştır.

³ Burada bir konuya parantez açmak gerekir ki ilgili kurumun adı, zamanla birçok kez değişikliğe maruz kaldığı için araştırmacılar tarafından çeşitli çalışmalarda farklı şekillerde kullanılmıştır. Bu çalışmanın giriş ve ilk başlığı içerisinde ise kurumun adı, onun hakkında doktora tezi hazırlayan ve ilgili çalışması basılan (Volkan Marttin, *Aşâir ve Muhâcirîn Müdüriyet-i Umûmiyesi*, Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, Ankara 2019) Volkan Marttin'in ifade ettiği şekilde yukarıdaki gibi kullanılmıştır. Fakat çalışmanın ilerleyen sayfalarında kurumun adı -sonuç kısmı hariç- orijinalliğe riayet prensibinden ötürü arşiv vesikalarında geçtiği şekilde kullanılmıştır.

⁴ Marttin, *Aşâir ve Muhâcirîn Müdüriyet-i Umûmiyesi*, s. 10-19; Erdem, "Aşâir ve Muhâcirîn Müdüriyet-i", s. 59-61.

⁵ Bu konu metin içerisinde farklı kaynaklar ışığında tartışılmaya açılmıştır.

Mit mi Gerçek mi? İttihat ve Terakki'nin Türkçü Politikalarının Devletin Nüfus Politikasına Etkisi Meselesine Dahil Olmak

Osmanlı Devleti'nin son dönemine damgasını vuran İttihat ve Terakki, geçmişten günümüze birçok atılı suçun muhatabı olarak görülmüştür. İttihat ve Terakki'ye yöneltilen suçlamaların başında, onun ülke içerisinde iktidara ortak olduğu 1908 yılından itibaren devleti Türkçülük ideolojisi etrafında şekillendirdiği Birinci Dünya Savaşı'nı da bu planın tam manasıyla tatbik edilmesinde aracı olarak kullandığı iddiası yer almıştır. Bu iddiayı dile getirenler, savaş sırasında değişik sebeplerle ülke içerisinde gerçekleşen/gerçekleştirilen demografik hareketliliğin İttihatçı kadronun/anlayışın bir toplumsal mühendislik projesi olduğunu ve asıl maksadın Anadolu coğrafyası üzerinde Türk-İslam zihniyeti çerçevesinde homojen bir ulus yaratma fikrinden ileri geldiğini vurgulamışlardır. Bu kişiler bunun için de savaş sırasında bilhassa Aşâir ve Muhâcirin Müdüriyet-i Umûmiyesi vasıtası ile başta Ermeniler olmak üzere Gayrimüslimlere yönelik gerçekleştirilen birtakım demografik uygulamaların bu teorinin doğruluğunu ortaya koymada yeterli birer argüman olduğunu çeşitli çalışmalarda ifade etmişlerdir⁶.

Öte taraftan İttihatçı kadronun/anlayışın Aşâir ve Muhâcirin Müdüriyet-i Umûmiyesi vasıtası ile nüfusa dayalı bir toplumsal mühendislik projesi oluşturduğu şeklindeki iddia bazı araştırmacılar tarafından tenkide maruz bırakılmıştır. Bu araştırmacılar hazırladıkları çalışmalarda, Aşâir ve Muhâcirin Müdüriyet-i Umûmiyesinin kuruluşundan itibaren hiçbir şekilde böyle doktrinel bir yaklaşımı benimsemediğini ve bu teoriyi ortaya koyanların birtakım sayısal veriler dışında onu geçerli kılacak yeterli somut veriye sahip olmadıklarını iddia etmişlerdir⁷.

⁶Bu teorinin geçerliliğini yalnızca Ermeni kimliği üzerinden değil bütün Gayrimüslimler üzerinden açıklamaya/kanıtlamaya çalışan bazı çalışmalar için bkz: Fuat Dündar, *Modern Türkiye'nin Şifresi: İttihat ve Terakki'nin Etnisite Mühendisliği (1913-1918)*, İletişim Yayınları, İstanbul 2008; Serhat Bozkurt, *Bir Toplumsal Mühendislik Kurumu Olarak 'Aşâir ve Muhâcirin Müdüriyet-i Umûmiyesi'*, (Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), İstanbul 2013; Fuat Dündar, *İttihat ve Terakki'nin Müslümanları İskân Politikası (1913-1918)*, İletişim Yayınları, İstanbul 2002.

⁷Bu konuda bazı çalışmalar için bkz: Ayhan Aktar-Abdülhamit Kırmızı, "Bon pour l'Orient": Fuat Dündar'ın Kitabını Deşifre Ederken...", *Tarih ve Toplum Yeni Yaklaşımlar*, S. 8, (Bahar 2009), s. 157-186; Nejla Günay, "İttihatçıların Türkleştirme Siyasetiyle İlgili İddialar ve Tarih Yazımındaki Çelişkiler", *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, C. 30, S. 88, (2014), s. 121-122, 150-151; Ahmet Efiloğlu, "Fuat Dündar and the Deportation of the Greeks", *Middle East Critique*, 23:1, (2014), s. 89-106; Ahmet Efiloğlu, "Fuat Dündar'ın, Osmanlı Belgelerinde Kaybolan "Modern Türkiye'nin Şifresi", *Belleten*, C. 74, S. 270, (Ağustos 2010), s. 531-570; Erdem, "Aşâir ve Muhâcirin Müdüriyet-i", s. 77. Ayrıca Volkan

Aşâir ve Muhâcirin Müdüriyet-i Umûmiyesi etrafında böyle bir tartışmanın dönmesi onun, savaş sırasında gerçekleşen/gerçekleştirilen demografik hareketliliği sistemize eden en önemli yapı olmasından kaynaklanmıştır. Fakat altı çizilmesi gerekir ki kurum etrafında dönen tartışmaların genellikle araştırmacılar tarafından onun devletin nüfus politikasını araçsallaştıran veya araçsallaştırmayan şeklinde yürütülmesi bir başka anlamda kabul/ret konsepti çerçevesinde devam ettirilmesi geçmişten günümüze kurumun faaliyetlerinin tam manasıyla anlaşılmasını zorlaştırmıştır. Şüphesiz bu durum, imparatorluk dağılırken ortaya çıkan nüfus hareketliliği sorununu çözüme kavuşturmaya çalışan kurumun daha sağlıklı bir zeminde tartışılmasını zaruri kılmıştır. Ayrıca kurumun, demografik hareketliliğe ek olarak devletin ileriye yönelik planı çerçevesinde bazı noktalarda yer alan Türklerin varlığının açığa çıkartılması/kanıtlanması ve bazı noktalarda yeni Türk yerleşim yerleri inşa edilmesi şeklinde aldığı bazı kararların tespit edilmesini beraberinde getirmiştir. Bu bağlamda da bilhassa aşiretler nedeniyle devlet aygıtının etkisizleştiği Irak ve Suriye’de meskûn olan Türklerin varlığının hatırlanması noktasında yürütülen çalışmaların ortaya çıkarılması büyük önem teşkil etmiştir⁸.

Esasında bu iki noktadan birisini teşkil eden Irak’ta⁹ devletin Türk nüfusu tespit etmeye yönelik girişimleri veya Türk nüfusa yönelik uygulamaları II.

Martin de hazırladığı doktora tezinin birçok kısmında, nüfusa dayalı toplumsal mühendislik projesini öne süren Fuat Dündar’ı çeşitli açılardan tenkit etmiştir. Örnek teşkil etmesi açısından bazı kısımlar için bkz: Martin, *Aşâir ve Muhâcirin Müdüriyet-i Umûmiyesi*, s. 11-16, 58, 82, 163, 184, 195.

⁸Özellikle XIX. yüzyıl içerisinde Suriye ve Irak’ta ciddi anlamda güç kazanan Aneze ve Şammar aşiretleri devlet aygıtının buralarda etkisizleşmesine sebep olmuşlardır. Aneze ve Şammar aşiretlerinin güçlerini budayabilmek amacıyla uygulanan politikaların başarısız olması neticesinde hem Aneze hem de Şammar Aşireti XX. yüzyılın ilk çeyreğine giden süreçte Irak, Suriye ve kısmen de Anadolu coğrafyasının bazı kısımlarında devlet aygıtının yerini almaya başlamışlardır. Bu konuda bazı çalışmalar için bkz: Ramazan Sonat, “El Aneze Aşireti Ekseninde Birinci Dünya Savaşı’nın Gölgesinde Devlet-Aşiret İlişkisi ve Yansımaları Üzerine Bir Tarih Kitiği”, *History Studies*, Vol., 10, Issue., 4, (June 2018), s. 167-187; Ramazan Sonat, “Bir Arap Aşiretinin XX. Yüzyılın İlk Çeyreğinde Irak, Suriye ve Anadolu Üçgeninde İcra Ettiği Faaliyetler ve Osmanlı Devletinin Bu Faaliyetler Karşısındaki Tutumu: Şammar Aşireti Bağlamında Devletin Aşiretlerle İmtihanı Üzerine Bir Çalışma”, *Geçmişten Günümüze Tarih Araştırmaları*, Edit., Mutlu Adak, Gazi Kitabevi, Ankara 2020, s. 351-378.

⁹Her ne kadar Irak kavramı kaynaklarda Bağdat, Basra ve Musul’u içine alan yönetsel yapının adı olarak tanımlansa da bu çalışmada ilgili kavram çoğunlukla Bağdat ve Musul dolaylarını betimlemek için kullanılmıştır. İlgili kaynaklar için bkz: Reidar Visser, “Proto-Political Conceptions of ‘Iraq’ in Late Ottoman Times”, *International Journal of Contemporary Iraqi Studies*, 3(2), (2009), s. 143-154; Reidar Visser, “Osmanlı Eyalet Sınırları, Şii Federalizmi ve Irak’taki Enerji Anlaşmazlığı”, *Stratejik Analiz*, Çev., Gül Aral, 6(79), (Kasım 2006), s. 86-vd.

Meşrutiyet'in ilanını müteakip hız kazanmıştır. Nitekim bu süreçten itibaren İttihatçı kadronun/anlayışın devlet aygıtına ortak olmaya başlaması devletin bilhassa eğitim-öğretim faaliyetleri ile asli unsur olarak tanımlanan Türk unsuruna ulaşma çabalarını beraberinde getirmiştir. Bu kapsamda Bağdat Maarif Müdüriyetinden Maarif Umumiye Nezaretine gönderilen 10 Şubat 1325 (23 Şubat 1910) tarihli telgrafta Bağdat'ın çeşitli noktalarında yer alan iptidai mekteplerde öncelikle Türkçe bilenlerin öğretmen olarak istihdam edildiği fakat bu mekteplerde yeterince Türkçe bilen kişi olmaması nedeniyle öğretmen açığının Türkçe bildiklerine bakılmaksızın Arapçaya mükemmel seviyede hâkim olanlardan karşılanmak istenildiği vurgulanmıştır. Bu telgraf üzerine Maarif Umumiye Nezareti tarafından 8 Mart 1326 (21 Mart 1910) tarihinde kaleme alınan yazıda Türkçe lisanla tedrisat yapılan mekteplerde başka dillere vakıf kişilerin görevlendirilmesinin kanunen uygun olmadığı belirtilerek ona göre öğretmen tedarikine gidilmesi gerektiği açıklanmıştır. Arkasından da Maarif Umumiye Nezareti bu bilgiyi Bağdat Maarif Müdüriyeti ile paylaşarak meseleyi nihayete erdirmiştir¹⁰.

Bağdat ve çevresinde meskûn olan Türklere tedrisat yoluyla ulaşma çabası ilerleyen süreçte artarak devam etmiştir. Bu bağlamda İstanbul ile yerel yönetim birimleri arasında çeşitli yazışmalar gerçekleştirilerek Türklerin çoğunluğu oluşturduğu alanlarda Türkçe tedrisat uygulanması gerektiği konusunda mutabakata varılmıştır. Bağdat Maarif Müdüriyetinden Maarif Umumiye Nezaretine yazılan 10 Ağustos 1329 (23 Ağustos 1913) tarihli telgrafta nüfusun çoğunluğunu Türklerin oluşturduğu Hanekin, Bedre ve Mendeli gibi kazalarda Türkçe, merkez ile ona bağlı diğer kazalarda Arapça tedrisat yapılmasının uygun görüldüğü ve ona göre kitapların tercüme, telif ve tab edilmekte olduğu açıklanmıştır. Musul Maarif Müdüriyetinden Maarif Umumiye Nezaretine gönderilen 5 Eylül 1329 (18 Eylül 1913) tarihli telgrafta ise ekseriyetini Arapların oluşturduğu mahallerde tedrisatın Arap lisanıyla yapılması hakkındaki emirname üzerine merkezdeki iptidai mektepte Arap lisanıyla eğitime başlandığı fakat Merkez İnas Rüştüyesinde ağırlıkla Türklerin yer alması nedeniyle burada eğitime Türkçe devam edildiği beyan edilmiştir. Maarif Umumiye Nezaretinden Musul Maarif Müdüriyetine yazılan 23 Eylül 1329 (6 Ekim 1913) tarihli cevabi telgrafta da altmış dokuz mevcutlu Musul Merkez İnas Rüştüyesinin

¹⁰Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi, Maarif Nezareti Tedrisat-ı İbtidaiyye Kalemi, 266/62. Bundan sonraki kullanımlarda bu arşiv tasnifi (BOA. MF. İBT.) olarak kısaltılmıştır.

altmış ikisinin Türk yalnız yedisinin Arap unsuruna mensup olması sebebi ile burada tedrisatın Türkçe yapılmasının münasip bulunduğu belirtilmiştir¹¹.

Irak Örneği Özelinde İttihat ve Terakki'nin Türkçü Politikalarının Savaş Sırasındaki Demografik Hareketliliğe Etkisi

Irak coğrafyasında meskûn olan Türklere yönelik uygulamalar Birinci Dünya Savaşı'nın ortaya çıkışını müteakip daha farklı bir boyut kazanmıştır. Savaşın ortaya çıkışına kadar Maarif Nezareti vasıtası ile burada yer alan Türklerin varlığını teyit ve muhafaza altına almaya çalışan devlet, ilgili süreçten sonra bu planın tatbik edilmesinde artık Aşâir ve Muhâcirîn Müdüriyet-i Umûmiyesini etkin bir parametre olarak kullanmaya başlamıştır. Aşâir ve Muhâcirîn Müdüriyet-i Umûmiyesi ile yerel yönetim birimleri arasında bu süreçte yapılan bazı yazışmalar devlet aygıtının Irak'ta meskûn olan Türklerin savaşın gidişatına bağlı olarak ileride farklı bir gücün himayesi altına girebileceği endişesine sahip olduğunu ortaya koymuştur. Bu kapsamda Aşâir ve Muhâcirîn Müdüriyet-i Umûmiyesinden Bağdat Valiliğine çekilen 18 Nisan 1332 (1 Mayıs 1916) tarihli şifreli telgrafın birinci bölümünde, Irak'ta meskûn ahaliyi kadimiden sayılan Türklerin miktarı ve ahvali içtimaiyeleri hakkında malumat toplanmasının ileride onların iskân ve temdini (medenileştirme) için tatbik edilecek siyaset açısından elzem olduğu vurgulanarak Bedre, Horasan, Hanekin, Mendeli ile Divaniye gibi vilayetin farklı noktalarına dağılmış Türklere dair süratle bilgi akışı sağlanması gerektiği ifade edilmiştir. Gönderilecek bilginin çerçevesinin çizildiği telgrafın ikinci bölümünde ise öncelikle, vilayet dahilindeki yerli Türklerin miktarı, bunların hangi liva, kaza ve nahiye dahilinde yerleşik oldukları ve buldukları noktanın Arap veya Kürt ahalisine tespitle ekseriyette mi yoksa ekalliyette mi oldukları sorulmuştur. İkinci bölümün son kısmında da Bağdat sınırları içerisinde bulunan Türklerin Arap veya Kürt lisan ve adetini benimseyip benimsemedikleri, aile arasında hangi lisanla konuştukları, diğer unsurlarla karşılaştırıldıklarında hükümetle alakaları, iktisadi durumları, çocuklarına iptidai tahsili hangi lisanla hangi müesseselerde yaptıkları ve içlerinde Araplık görülen aileler olup olmadığı sualleri yer almıştır¹².

Her ne kadar Aşâir ve Muhâcirîn Müdüriyet-i Umûmiyesi, Irak'taki yerleşik Türkleri tespit edebilmek maksadıyla bir dizi çalışma başlatıp Bağdat Valiliği ile temasa geçse bile bir süre muhatabından geri dönüş

¹¹BOA. MF. İBT., 451/52; BOA. MF. İBT., 457/35.

¹² Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi, Dahiliye Nezareti, Şifre Kalemî, 63/151. Bundan sonraki kullanımlarda bu arşiv tasnifi (BOA. DH. ŞFR.) olarak kısaltılmıştır.

alamamıştır. Bunun üzerine yeniden harekete geçen İskân-ı Aşâir ve Muhâcirîn Müdüriyet-i Umûmiyesi¹³, 24 Mayıs 1332 (6 Haziran 1916) tarihinde valiliğe şifreli bir yazı daha göndererek Irak Türkleri hakkında daha önce istenilen malumatın süratle kendisine ulaştırılmasını talep etmiştir. Arkasından 28 Mayıs 1332 (10 Haziran 1916) tarihinde muhatabına gönderdiği bir başka mahrem ve şifreli yazıda harp mıntıklarından gelen mültecilerden gerek İran gerek Osmanlı tebaasından olan Kürtlerin Anadolu içlerine sevkinin Türkler arasında hoş karşılanmadığı için Türklerin memleketlerine iadeleri maksadıyla bir çalışma başlatıldığını bu sebeple vilayet dahiline gelen mültecilerin miktar ve milliyetleri ile hangi noktalara sevk edilmesi gerektiğinin bildirilmesinin önemli olduğunu açıklamıştır¹⁴.

İskân-ı Aşâir ve Muhâcirîn Müdüriyet-i Umûmiyesinin arka arkaya gönderdiği yazılar Bağdat Valiliğinin meselenin önemini kavrayıp Irak'ta meskûn Türkler hakkında bir dizi çalışma başlatmasını beraberinde getirmiştir. Nitekim valilik gerçekleştirdiği bu araştırmanın sonucunda İskân-ı Aşâir ve Muhâcirîn Müdüriyet-i Umûmiyesine hitaben Dahiliye Nezaretine gönderdiği 31 Mayıs 1332 (13 Haziran 1916) tarihli telgrafının ilk bölümünde Mendeli Kazası'nın merkezi ve çeşitli noktalarında toplam dört bin, Bedre Kazası'nda yirmi, Deli Abbas Karyesi'nde yüz, Şehriban Kasabası'nda yüz ahaliyi kadimiye mensup Türk'ün meskûn olduğunu açıklamıştır. İlgili telgrafın ikinci bölümünde Mendeli ve Bedre'de meskûn olan Türklerin diğer unsurlarla karşılaştırıldıklarında ikamet sahalarında ekalliyette oldukları, bunların bir kısmının netice itibarıyla Arap ve Kürtler ile karışarak kimliklerini kaybetmeye başladıkları ve yine onların hükümetle irtibatlarının diğer unsurlarla aynı seviyede bulunduğu beyan edilmiştir. Telgrafın son bölümünde ise Şehriban ve Deli Abbas'ta yer alan Türklerin kimliklerini muhafaza ile birlikte ikamet noktalarında diğer unsurlara nazaran azınlıkta kaldıkları buna mukabil onların hükümet ile ilişkilerinin fevkalade seviyede bulunduğu ve iptidai mektebe devam ettikleri Hanekin Kazası'nda Türk olmadığı açıklanmıştır¹⁵.

Bağdat ve çevresinde meskûn olan Türkleri tespit etme girişimleri birtakım yeni planların hayata geçirilmesini beraberinde getirmiştir. Bu kapsamda çoğunluğunu Türklerin oluşturduğu noktalar ile kısmen Türklerin ikamet ettiği alanlara Türk muhaciri sevki gündeme gelerek Irak

¹³ Kurumun adı artık belgelerde geçtiği şekilde kullanılacaktır. Ayrıca konu ile alakalı belgelerde geçen eski Türkçe kelimeler genellikle metin içerisinde muhafaza edilerek ihtiyaç duyulan noktada parantez içerisinde bilgilendirme yapılacaktır.

¹⁴ BOA. DH. ŞFR., 64/231; BOA. DH. ŞFR., 64/269.

¹⁵ BOA. DH. ŞFR., 523/27. Konu hakkında incelenen bu belgenin şifre kalemine ait olması içerisindeki sayısal verilerin ihtiyatla ele alınmasını zaruri kılmaktadır.

coğrafyasındaki Türk varlığının garanti altına alınması planlanmıştır. İskân-ı Aşâir ve Muhâcirîn Müdüriyet-i Umûmiyesinden Bağdat Valiliğine çekilen 5 Haziran 1332 (18 Haziran 1916) tarihli şifreli telgrafın birinci kısmında Şehriban ve Deli Abbas nahiyeleriyle kısmen Türklerle meskûn bulunan diğer mahallere Türk muhaciri sevkinin muvafık olup olmadığı sorulmuştur. İlgili telgrafının ikinci kısmında ise sevk edilecek Türklerin lisan ve milliyetlerini muhafaza edebilmenin ne şekilde mümkün ve uygun olabileceği hakkında kuruma bir an evvel bilgi akışı sağlanması gerektiği vurgulanmıştır. İskân-ı Aşâir ve Muhâcirîn Müdüriyet-i Umûmiyesinin telgrafı üzerine harekete geçen Bağdat Valiliği de Dahiliye Nezaretine gönderdiği 4 Temmuz 1332 (17 Temmuz 1916) tarihli şifreli yazıda Şehriban ve Deli Abbas nahiyelerine Türk muhaciri iskanının uygun olduğunu ve Türk muhacirlerinin lisan ile milliyetlerini muhafaza edebilmek için belirli alanlarda çeşitli köyler oluşturup buralarda haneler inşa etmek gerektiğini beyan etmiştir¹⁶.

Hem muhacirler hem yerleşik Türkler için yeni yerleşim yerleri inşa edilmesi fikri Bağdat ve çevresi ile sınırlı kalmamış ve esasında çok daha önce Irak coğrafyasının farklı noktalarında tatbik edilmeye çalışılmıştır. Fakat birimler arasında birtakım idari karışıklıkların giderilememesi zaman içerisinde bu fikrin hayata geçirilip geçirilemediği meselesinin anlaşılmasını zorlaştırmıştır. Bu konuya örnek teşkil etmesi açısından Musul Valiliğinden Dahiliye Nezaretine gönderilen 28 Şubat 1330 (13 Mart 1915) tarihli yazıda vilayete bağlı Şehirpazar Kazası'nda Türklerin çoğunlukta olduğu alanda bir nahiyeye teşkil edilip Türk namıyla anılan bu nahiyeye çeşitli köyler bağlanmasının idari ve askerî gerekçelerle Süleymaniye Mutasarrıflığından talep edildiği açıklanmıştır. Valiliğin bu yazısına muhatabının ne şekilde cevap verdiği meçhul olmakla birlikte Kerkük Sancağından Dahiliye Nezaretine gönderilen 2 Kanun-i Sani 1331 (15 Ocak 1916) tarihli telgrafta sekiz yüz senelik Türk memleketi olan Kerkük'ün bilhassa demografik ve iktisadi açıdan gelişim gösterebilmesi için ayrı bir birim haline getirilmesi gerektiğinin altı çizilerek hiç olmazsa onun liva addedilmesinin önemli olduğu vurgulanmıştır. Nitekim ilgili gelişmeye paralel olarak da Musul Vilayetinin tefrik edilmesi (idari açıdan taksim) halinde ortaya çıkacak idari birimlerin altında hangi noktaların yer alabileceği belirlenmeye çalışılmıştır¹⁷.

¹⁶BOA. DH. ŞFR., 65/30; BOA. DH. ŞFR., 525/82.

¹⁷Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi, Dahiliye Nezareti, İdare-i Umumiye Ekleri, 100/19. Bundan sonraki kullanımlarda bu arşiv tasnifi (BOA. DH. İ. UM. EK.) olarak kısaltılmıştır.

Musul Vilayetini tefrik etme tartışmaları sürerken vilayet sınırları içerisine çok fazla mültecinin giriş yapmaya başlaması onların geleceği ile alakalı bazı kararların alınmasını zorunlu kılmıştır. Bunun üzerine İskân-ı Aşâir ve Muhâcirîn Müdüriyet-i Umûmiyesi Musul Valiliğine 23 Nisan 1332 (6 Mayıs 1916) tarihinde şifreli bir telgraf çekerek çeşitli harp mntıklarından vilayete gelen Türk, Kürt ve İranlı mültecilerin lisan ve miktarı hakkında kendisine bilgi verilmesini talep etmiştir. Kuruma bu konuda muhatabı tarafından bazı bilgiler ulaştırılmış olacak ki onun tarafından valiliğe gönderilen 27 Nisan 1332 (10 Mayıs 1916) tarihli bir başka şifreli yazıda Türk mültecilerin vilayet dahilinde münasip bir yerde iskanlarına olumlu bakıldığı Kürt mültecilerin ise behemehal Anadolu'da iskân edilmek üzere sevklerinin lazım geldiği beyan edilmiştir¹⁸.

İskân-ı Aşâir ve Muhâcirîn Müdüriyet-i Umûmiyesi vasıtası ile Bağdat ve Musul'u içine alan Irak'ta yerleşik Türkleri tespit eden ve mülteci Türkleri ilgili alana yönlendiren devlet aygıtı savaşın sonuna doğru bu girişimine farklı bir boyut kazandırmıştır. Zira Osmanlı ordu birliklerinin birçok noktada olduğu gibi Irak'ta da hasım güçlere karşı başarısız olması bu alanda meskûn olan Türk unsurunun geleceğinin ne olacağı sorunsalının ortaya çıkmasını beraberinde getirmiştir. Bunun üzerine merkez ile yerel birimler arasında yazışmalar gerçekleştirerek İngilizlere karşı Irak'taki Türk varlığının ispatı yönünde birtakım çalışmalar yapılmıştır. Devlet aygıtı öncekilerden farklı olarak bu çalışmaların çoğunda Türklerin Irak'taki menfaatinin Kürtler ile beraber korunabileceğine inanmıştır. Bu konuya örnek teşkil etmesi açısından Musul Valiliğinden Dahiliye Nezaretine gönderilen 4 Teşrin-i Sani 1334 (4 Kasım 1918) tarihli hem şifreli hem acil yazıda öncelikle, İngilizlerin Musul'u işgale başladıkları ve şehirde bulunan sivil memurların askeri personel ile birlikte çekilme planları yaptıkları ifade edilmiştir. Telgrafın devamında Musul'un bir Arap şehri olmadığı, Arapların yalnızca orada nüfusun yüzde yirmisine tekabül ettiği ve Musul, Süleymaniye ve Kerkük merkez kazalarıyla birlikte vilayeti teşkil eden on sekiz kazanın on üçünde Arap namına bir fert olmadığı açıklanmıştır. Telgrafın son kısmında da geri kalan beş kazanın dördünde Erbil, Kerkük, Sincar ve Selahiye'de bulunan Arap nüfusun kısmi seviyede bulunduğu ve genel anlamda vilayet nüfusunun önemli bölümünü Kürtlerin ve Türklerin oluşturdukları vurgulanmıştır. İlgili konu hakkında 25 Teşrin-i Sani 1334 (25 Kasım 1918) tarihli Meclis-i Vükela Müzakeratına Mahsus Zabıtnamede ise ecnebilerin Osmanlı ülkesinin bazı kısımlarına yönelik emeller beslemesi nedeniyle Irak, Suriye, Halep, Rumeli ve Vilayet-i Şarkiye'de meskûn Türkler ile muhacirlerin hukuk ve mevcudiyetinin ispatı için bir heyet teşkil

¹⁸BOA. DH. ŞFR., 63/273; BOA. DH. ŞFR., 63/224.

edilerek ihtiyaç duyulan masrafın muhacirin tahsisatından karşılanması gerektiği açıklanmıştır. Nitekim bu yazı gereği yapılmak üzere bir gün sonra Dahiliyeye iletilmiştir. Son olarak konu hakkında Van Valiliğinden Dahiliye Nezaretine gönderilen 19 Nisan 1335 (19 Nisan 1919) tarihli yazıda Musul ile İmadiye yolunu kapatan İngilizlerin Süleymaniye taraflarında Kürtlere propaganda yapıp onları Türklerden soyutlamaya çalıştıkları ve Duhok, Zaho ve İmadiye'deki Osmanlı memurlarının yerlerine kendi elemanlarını atadıkları ifade edilmiştir. Ayrıca ilgili telgrafta bilhassa İmadiye'nin İngiliz ve Araplara bırakıldığı takdirde Van cihetinin tehlike altına gireceği belirtilerek bunun engellenmesi yolunda çalışma yürütmek maksadıyla Van Valisinin uygun bir zamanda Başkale taraflarına doğru hareket etmeyi planladığı bilgisi yer almıştır¹⁹.

Sonuç

Osmanlı Devleti'nin son dönemine damgasını vuran İttihatçı kadronun/anlayışın, hem Aşâir ve Muhâcirin Müdüriyet-i Umûmiyesi hem de devlet aygıtını sembolize eden diğer birimler vasıtası ile Birinci Dünya Savaşı sırasında Osmanlı sınırları içerisinde gerçekleşen demografik hareketliliğe ne şekilde yön verdiği meselesi geçmişten günümüze tartışıla gelen bir konu olmuştur. Bu sebepten mevcut çalışma, ilgili sorunsalı bir nebze de olsa giderebilmek maksadıyla hazırlanmış ve İttihatçı kadronun/anlayışın Aşâir ve Muhâcirin Müdüriyet-i Umûmiyesi ve devlet aygıtını sembolize eden diğer birimler aracılığı ile demografik hareketliliğe etkisini ortaya koymaya odaklanmıştır. Bunun için özel olarak devlet aygıtının Irak coğrafyasına yönelik algısı irdelenmiş ve birtakım sonuçlar elde edilmiştir:

- 1- Osmanlı devlet aygıtını elinde bulunduran İttihatçı kadro/anlayış, savaş sırasında Irak coğrafyasında yer alan Türklerin ileride farklı bir gücün himayesi altına girebileceği endişesini benimseyerek hem burada meskûn Türklerin tespiti ve hem de burada Türklüğün devamını sağlamak maksadıyla ilgili alana Türk muhaciri sevki noktasında bilhassa Aşâir ve Muhâcirin Müdüriyet-i Umûmiyesini etkin bir parametre olarak kullanmaya çalışmıştır.
- 2- Savaşın başında Irak coğrafyasında meskûn Türklerin tespiti ve onların diğer unsurlara karşı lisan ile milliyetlerini muhafaza konusunda irade ortaya koyan devlet aygıtı, savaşın sonlarına doğru bu politikasında gevşemeye gitmiş ve hasım güç İngilizlerin

¹⁹ Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi, Meclis-i Vükela Mazbataları, 213/30. Bundan sonraki kullanımlarda bu arşiv tasnifi (BOA. MV.) olarak kısaltılmıştır. BOA. DH. ŞFR., 601/15; BOA. DH. ŞFR., 626/78.

propagandist faaliyetleri karşısında ilgili alanda meskûn Türklerin varlığının çoğunlukla Kürtler ile birlikte korunabileceğine inanmıştır.

- 3- Osmanlı devlet aygıtının savaş sırasında Irak'ta meskûn Türklere yönelik kaygıları savaşın bitimini müteakip tecessüm etmiştir. Zira Irak coğrafyasının İngilizlerin himayesine geçmesi ile ilgili alanda yerleşik Türkler lisan ve milliyetlerini koruma altına alabilecek bir devlet organizasyonundan mahrum kalmışlardır. Şüphesiz bu durum da onların Irak'ta azınlık durumuna düşerek bir başka ifade ile kaybolmaya yüz tutarak günümüze kadar lisan ve kimliklerini muhafaza edebilme arayışlarını beraberinde getirmiştir.

Kaynakça

Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA)²⁰

Dahiliye Nezareti, İdare-i Umumiye Ekleri (DH. İ. UM. EK.)

Dahiliye Nezareti, Şifre Kalemi (DH. ŞFR.)

Maarif Nezareti Tedrisat-ı İbtidaiyye Kalemi (MF. İBT.)

Meclis-i Vükela Mazbataları (MV.)

Kaynak Eserler, Araştırma ve İncelemeler

AKTAR, Ayhan-KIRMIZI, Abdülhamit; “Bon pour l’Orient”: Fuat Dündar’ın Kitabını Deşifre Ederken...”, *Tarih ve Toplum Yeni Yaklaşımlar*, S. 8, (Bahar 2009), s. 157-186.

BOZKURT, Serhat; *Bir Toplumsal Mühendislik Kurumu Olarak ‘‘Aşâir ve Muhâcirin Müdüriyyet-i Umûmiyyesi’’*, (Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), İstanbul 2013.

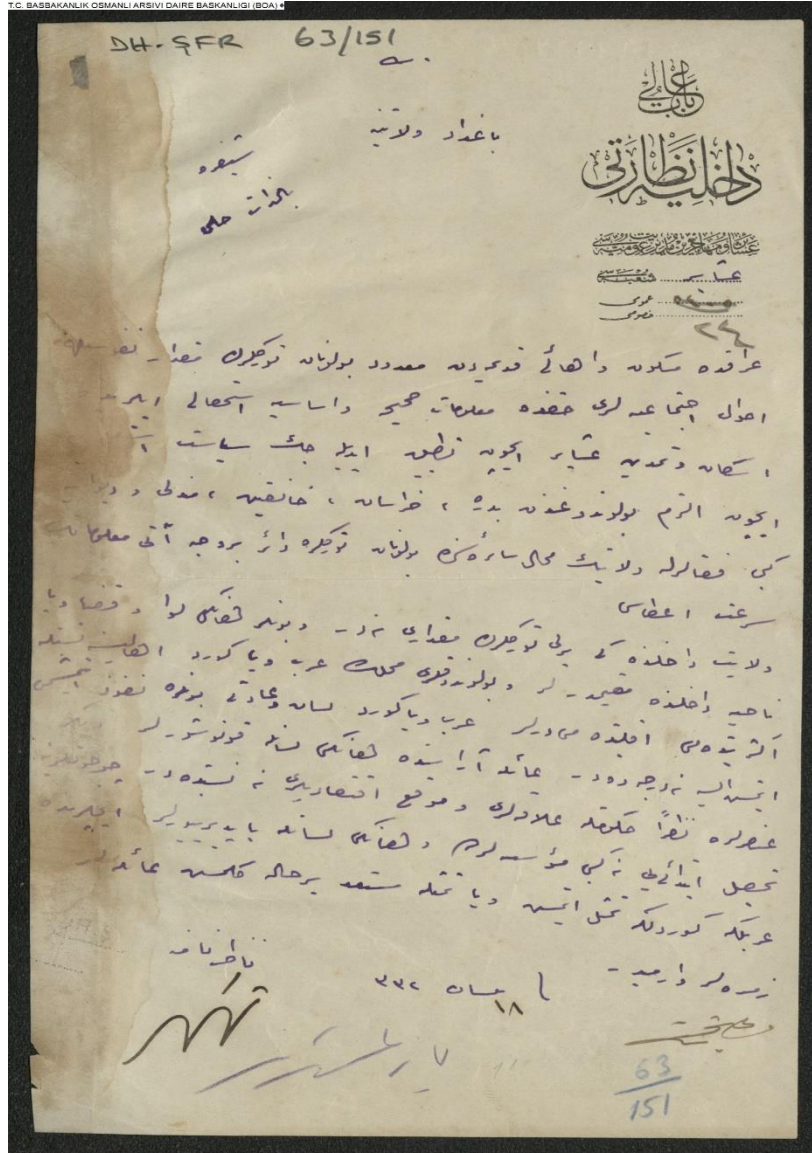
DÜNDAR, Fuat; *İttihat ve Terakki'nin Müslümanları İskân Politikası (1913-1918)*, İletişim Yayınları, İstanbul 2002.

_____; *Modern Türkiye'nin Şifresi: İttihat ve Terakki'nin Etnisite Mühendisliği (1913-1918)*, İletişim Yayınları, İstanbul 2008.

EFİLOĞLU, Ahmet; “Fuat Dündar and the Deportation of the Greeks”, *Middle East Critique*, 23:1, (2014), s. 89-106.

²⁰Arşiv belgelerinin numaraları metin içerisinde verilmiştir.

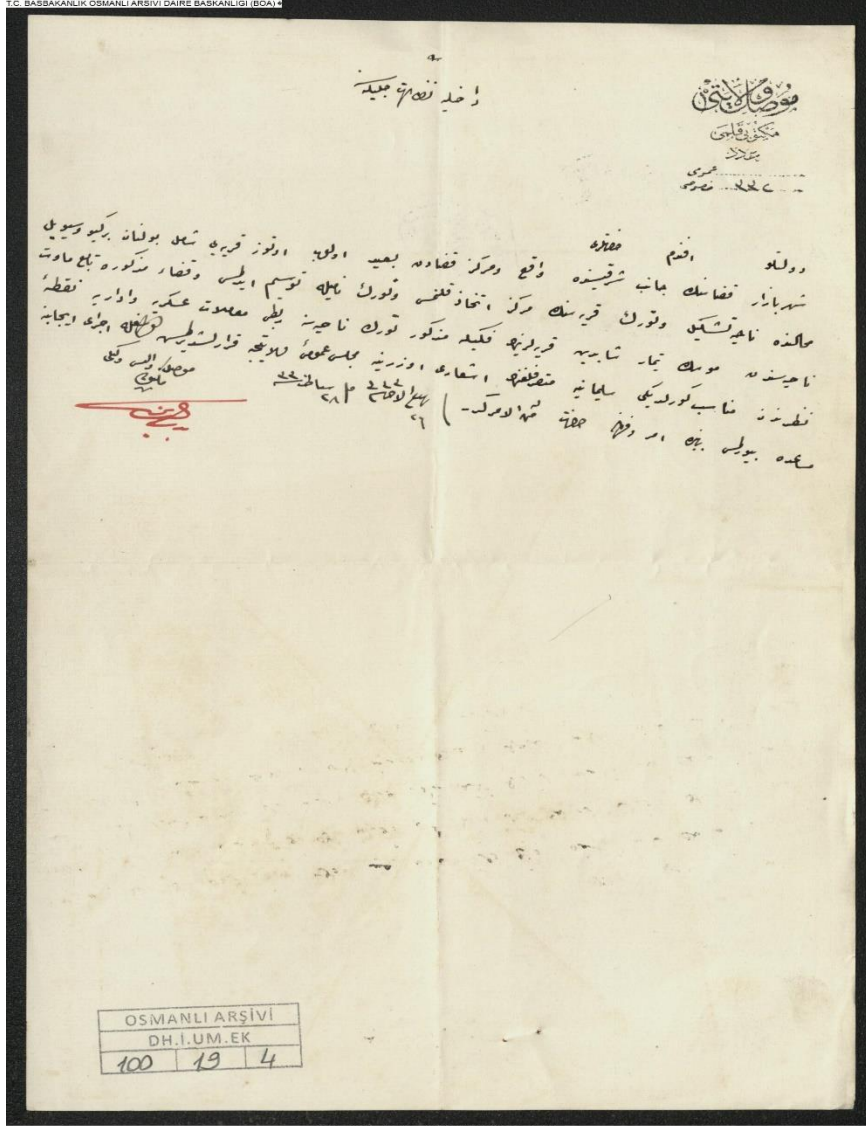
- _____; “Fuat Dündar’ın, Osmanlı Belgelerinde Kaybolan ‘Modern Türkiye’nin Şifresi’”, *Bellekten*, C. 74, S. 270, (Ağustos 2010), s. 531-570.
- ERDEM, Ufuk; “Aşâir ve Muhâcirîn Müdüriyet-i Umûmiyesi (1913-1922)”, *Zeitschrift für die Welt der Türken*, Vol., 9, No., 1, (2017), s. 57-80.
- MARTTİN, Volkan; *Aşâir ve Muhâcirîn Müdüriyyet-i Umûmiyyesi Teşkilât Tarihi (1914-1922)*, (Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Basılmamış Doktora Tezi), Ankara 2012.
- _____; *Aşâir ve Muhâcirîn Müdüriyet-i Umûmiyesi*, Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, Ankara 2019.
- ORTAYLI, İlber; *İmparatorluğun En Uzun Yüzyılı*, Timaş Yayınları, İstanbul 2016.
- SONAT, Ramazan; “El Aneze Aşireti Ekseninde Birinci Dünya Savaşı’nın Gölgesinde Devlet-Aşiret İlişkisi ve Yansımaları Üzerine Bir Tarih Kritiği”, *History Studies*, Vol., 10, Issue., 4, (June 2018), s. 167-187.
- _____; “Bir Arap Aşiretinin XX. Yüzyılın İlk Çeyreğinde Irak, Suriye ve Anadolu Üçgeninde İcra Ettiği Faaliyetler ve Osmanlı Devletinin Bu Faaliyetler Karşısındaki Tutumu: Şammar Aşireti Bağlamında Devletin Aşiretlerle İmtihanı Üzerine Bir Çalışma”, *Geçmişten Günümüze Tarih Araştırmaları*, Edit., Mutlu Adak, Gazi Kitabevi, Ankara 2020, s. 351-378.
- VISSER, Reidar; “Proto-Political Conceptions of ‘Iraq’ in Late Ottoman Times”, *International Journal of Contemporary Iraqi Studies*, 3(2), (2009), s. 143-154.
- _____; “Osmanlı Eyalet Sınırları, Şii Federalizmi ve Irak’taki Enerji Anlaşmazlığı”, *Stratejik Analiz*, Çev., Gül Aral, 6(79), (Kasım 2006), s. 83-90.

DH.ŞFR.00063.00151.001

Irak'ta meskûn ve ahaliyi kadimiden sayılan Türklerin sayısı, Arap veya Kürtlere göre oranları, dilleri, eğitim ve iktisadi durumları hakkında bilgi verilmesine dair Aşâir ve Muhâcirîn Müdüriyet-i Umûmiyesinden Bağdat Valiliğine çekilen telgraf.

(BOA. DH. ŞFR., 63/151.)

Vilayete bağlı Şehirpazar Kazası'nda Türklerin çoğunlukta olduğu alanda bir nahiye teşkil edilip Türk namıyla anılan bu nahiyeye çeşitli köyler bağlanmasının idari ve askerî gerekçelerle Süleymaniye Mutasarrıflığından talep edildiğine yönelik Musul Valiliğinden Dahiliye Nezaretine gönderilen telgraf.

(BOA. DH. İ. UM. EK., 100/19.)

